

Mobbningsbegreppets uppkomst och förhistoria

En begreppshistorisk analys

ANNA LARSSON

Institutionen för svenska och samhällsvetenskapliga ämnen
Umeå universitet

Sammanfattning: År 1969 introducerades mobbningsbegreppet i svensk pedagogisk debatt av läkaren och debattören Peter Paul Heinemann. Han använde termen *mobbing* för att beskriva ett beteende som han iakttagit bland skolbarn, där barn i grupp fysiskt eller psykiskt angriper ett enskilt barn. Det Heinemann främst vände sig emot var att samtidens samhälle accepterade beteendet och han krävde att det i stället skulle anses oacceptabelt och motarbetas på alla fronter. Heinemanns text utgjorde ett startskott för den uppmärksamhet på och problematisering av mobbing som därefter växt fram i skola, allmän debatt och forskning, ett intresse som sedan andra hälften av 1980-talet även fått internationell spridning. Med hjälp av verktyg från begreppshistorisk forskningstradition analyserar jag i denna artikel bakgrunden till och uppkomsten av det nya mobbningsbegreppet. Studien visar hur termen tidigare använts i etologi och socialpsykologi och presenterar exempel ur uppfostringshandböcker på tal om mobbing innan det nya begreppet introducerats. Mot bakgrund av detta diskuteras vilken betydelse begreppets förhistoria kan ha haft för dess mottagande.

När mobbningsbegreppet presenterades 1969 gav det upphov till en livlig mediadebatt om fenomenet i skolsammanhang. Efter att läkaren och debattören Peter Paul Heinemann i en artikel i tidskriften *Liberal Debatt* beskrivit företeelsen och kallat den *mobbing*, publicerade *Dagens Nyheter* en artikelserie på temat. Heinemann refererades och intervjuades, man besökte skolor och talade med lärare och elever liksom med experter av olika slag (Mobbing 1970). Artikelserien fick stort genomslag och mobbing blev snabbt ett »modeord» (Panelius & Steinby 1970, Agevall 2007 s 165). Det tycks som att termen satte ord på en företeelse som många kände till och kunde relatera till.

Sedan dess har mobbing, med varierande grad av intensitet, fortsatt att diskuteras som ett problem som skolan har att hantera men också bland annat som ett arbetslivsproblem och ett juridiskt problem. Vetenskapligt intresse riktades mot fenomenet från tidigt 1970-tal, först begränsat till skandinaviska

sammanhang men från andra hälften av 1980-talet också i vidare internationella kretsar (se t ex Eriksson, Lindberg, Flygare & Daneback 2002; Smith, Morita, Junger-Tas, Olweus, Catalano & Slee 1999). Men varifrån kom termen och varför valde Heinemann just den? Och hur hade man tidigare talat om företeelsen, innan termen mobbning användes? Eller var det ett helt nytt område som med hjälp av den nya termen uppenbarade sig?

I denna artikel är det övergripande syftet att analysera den begreppshistoriska bakgrunden till det nya mobbningsbegreppets uppkomst. Med utgångspunkt i Heinemanns begreppsintroducerande text och med hjälp av analytiska verktyg från begreppshistorisk forskning kommer jag att dels undersöka termens användning i olika kontexter och dels söka exempel på tal om mobbning innan mobbningstermen användes. Mot bakgrund av detta kommer jag sedan att diskutera vilken betydelse begreppets historia kan ha haft för dess mottagande i samtiden. Genom att på detta sätt undersöka mobbningsbegreppets uppkomst och förhistoria vill jag ge ett bidrag till det mycket knapphändigt utforskade området mobbnings historia.

ANALYTISKA UTGÅNGSPUNKTER

Mobbningsbegreppet är idag emotionellt laddat och fyllt av ofta konkurrerande innebörder. Det innebär att de distanserade verktygen har en särskilt central roll när man vill analysera begreppet. Här vill jag synliggöra några utgångspunkter som är centrala för denna studie, och jag vill börja med att klargöra att det är begreppets historia som står i fokus i denna artikel och inte företeelsens historia. Jag rör mig alltså här huvudsakligen på en begreppsnivå. Det betyder inte att jag menar att mobbning bara är en språklig företeelse och inte existerar utanför talet men i denna artikel är det huvudsakligen talet om mobbning som diskuteras.

Mitt angreppssätt kan anknytas till begreppshistorisk forskningstradition. Begreppshistoria är en gammal tradition i betydelsen att hålla fokus på ett begrepp eller en term istället för exempelvis ett skeende, en tradition, en aktör eller ett rumsligt avgränsat område (Lindberg 2003). 1960- och 70-talen såg nya begreppshistoriska angreppssätt med kontextualismen inom »history of political thought» i Storbritannien och »Begriffsgeschichte» i Tyskland. Båda dessa strömningar, som ses som en del av »the linguistic turn» inom humanistisk och samhällsvetenskaplig forskning, hade en grund i kritiken mot den anakronistiska tendensen att låta samtida uppfattningar om centrala politiska och sociala begrepp definiera eller färga studiet av äldre idéer (se t ex Skinner 1969, 1978; Koselleck 2002). I stället, hävdade man, måste historikern söka förstå begreppen som språkliga uttryck i dåtidens synkrona och diakrona kontexter. Sedan mitten av 1990-talet har komparativa ambitioner bidragit till att det begreppshistoriska fältet aktualiserats och ytterligare utvecklats (Richter 1995, Hampsher-Monk, Tilmans & van Vree 1998, Björck 2000, Lindberg 2003).

I denna studie tar jag begreppshistoriska verktyg till hjälp. En grundläggande utgångspunkt är att söka förstå mobbningsbegreppets formulering i den aktuella samtiden. Det blir då centralt att hålla i minnet att denna samtid

inte kände till senare utvecklade innebörder och distinktioner. Mer konkret uttryckt är det alltså viktigt att komma ihåg att Heinemann inte hade tillgång till dagens innebörder i begreppet när han formulerade sin idé om mobbning. Jag har alltså inte som ambition att analysera hans begrepp utifrån en eller annan senare betydelse, inte heller att bedöma dess relevans eller riktighet utifrån hur senare forskare förstått företeelsen mobbning. Här ligger fokus i stället på begreppets uppkomst och förhistoria. Begreppsformuleringen kan alltså analyseras ur både synkron och diakron aspekt (Hampsher-Monk m fl 1998 s 2). I denna artikel kommer jag framför allt att lyfta fram *diakrona* aspekter medan de *synkrona* synpunkterna av utrymmesskäl bara kan antydast.

I begreppshistoriska studier är ofta distinktionen mellan term och begrepps-innehåll central. Ett begrepp kan studeras både ur *semasiologisk* aspekt då man söker de olika betydelser som en term har, och *onomasiologisk* där man analyserar vilka olika termer som används för att benämna samma eller liknande innehåll (Farr 2004 s 9 f, Persson 2003 s 18, Richter 1995 s 9). I min studie är denna distinktion grundläggande: jag kommer att söka historiska spår bakom såväl termen som begrepps-innehållet i Heinemanns begrepp.

Jag använder själv termen *begrepp* för summan av term och begrepps-innehåll. Termen begrepp omfattar alltså både språkligt uttryck och innehåll. Språkvetaren Staffan Hellberg (2003 s 52 f) jämför detta med hur Saussure använder termen *tecken* för både det betecknade och det betecknande eller innehåll och uttryck. Han konstaterar vidare att termen begrepp ibland används för bara den innehållsliga delen och ibland för hela tecknet, och det är alltså denna sistnämnda användning som jag valt.

Vad det gäller ordformerna *mobbning* respektive *mobbing* behövs också en särskild kommentar. När Heinemann introducerade mobbningsbegreppet använde han den terminologiska formen *mobbing*. Några år senare, då ordformerna *mobbing* och *mobbning* hade använts om vartannat, gick Nämnden för svensk språkvård ut med rekommendationen att den försvenskade ordformen *mobbning* skulle användas. Jag använder därför ordformen *mobbning* då jag själv uttrycker mig om exempelvis mobbningsföreteelsen, mobbningsfenomenet eller mobbningsbegreppet, medan formen *mobbing* används i direkt samband med någon historisk aktörs eller texts vokabulär.

Metodologiskt sett har jag i denna artikel ett textnära angreppssätt. Detta innebär att min empiriska startpunkt, det vill säga Heinemanns begrepps-formulerande text, i första hand fått ge urvalet av ytterligare texter. Genom detta tillvägagångssätt betonas Heinemanns egna utgångspunkter och samtida förståelse snarare än ett efterhandsperspektiv som riskerar att bli anakroniserande. Som vi kommer att se finns det emellertid aspekter i texterna som är svåra att komma åt och förstå såväl i närläsningen som i beaktande av den närmaste kontexten, utan där ett bredare angreppssätt blir behövligt.

HEINEMANNS MOBBNINGSBEGREPP

Det är i en artikel i tidskriften *Liberal debatt* 1969 som Peter Paul Heinemann introducerar begreppet *mobbning* men detta är inte artikelns egentliga fokus.

Artikelns titel är »Apartheid» och huvudfrågan gäller apartheid som en psykologisk inställning, en inställning som beskrivs med orden:

Isolering, kommunikationsavbrott mellan grupper, motvilja mot all kontakt, moralisk upprördhet vid attack mot systemet, övertygelse om egen oskuld och en övertygelse om att inte delta i något annat än ett effektivt system för undvikande av tråkigheter. (Heinemann 1969 s 6)

Denna inställning hos människor är en förutsättning för att de åtskiljande samhällssystem som kallas apartheid ska kunna uppstå och bestå. Samma mentala inställning ligger bakom samhällsliga uttryck som rasism, lynchmobbar och folkmord, hävdar Heinemann.

Det är i detta sammanhang som tanken om mobbning presenteras. Åtskiljande attityder finns hos många människor och kommer till uttryck i mer eller mindre våldsamma och dramatiska handlingar. Men den vanligaste yttringen kan man finna i barns beteende mot varandra i fall där en grupp verbalt eller fysiskt angriper ett enskilt barn. Det är detta som Heinemann kallar mobbing och som han ser som »de första tecknen på senare förmåga till apartheid» och som ett slags förstadium till rasism, apartheid och folkmord. Ett samhälle som tillåter mobbning, och det menar Heinemann att det svenska gör, riskerade således att gå en katastrofal utveckling till mötes (Heinemann 1969 s 8 f).

Det var delvis i egenskap av förälder som han uppmärksammat företeelsen. Heinemanns adopterade son hade drabbats av tillropen »neger, neger» och Heinemann ger andra exempel på nedvärderande epitet som barn använder: glasögonorm, plughäst, fläskberg med flera. Den mobbade gruppen fokuserar gärna på någon olikhet hos den drabbade men det är inte egentligen så centralt vilken olikheten är, menar Heinemann. I stället är hans grundtanke att det i en grupp kan byggas upp en slags aggressiv spänning och att denna spänning reflexmässigt kan utlösas i form av mobbning när en på något sätt avvikande person kommer i närheten.

Med hänvisning till etologen Konrad Lorenz (1967) arbete *Aggression: Dess bakgrund och natur* skriver Heinemann att aggression och entusiasm har samma ursprung i människans natur, den ena destruktivt inriktad och den andra konstruktivt. Mobbning är en form av aggression eller entusiasm som uppkommer i grupper som befinner sig i situationer där känslan inte får utlopp på något alternativt sätt. Sådana situationer uppkommer oftare i stora grupper än i små och lättare i storstäder än på landsbygd, hävdar Heinemann. I stadssamhällen finns färre konstruktiva lekmöjligheter som kan kanalisera entusiasmen. För ett potentiellt drabbat barn finns det dessutom i staden färre möjligheter att komma undan. Mobbning är alltså ett grupp-beteende som i viss mån finns naturligt i människan som biologisk art men som möjliggörs av vissa samhällsliga faktorer. Offer blir en individ som på något sätt är avvikande och som råkar komma i vägen för gruppen och därmed fungerar som katalysator.

Mobbning förekommer således hos människan i hennes egenskap av flocklevande djurart men människor har möjlighet att möta beteendet på skilda sätt. Heinemann finner det märkligt att människor i allmänhet fördömer

lynchmobbar och ibland ingriper då ett djur är utsatt för en flocks hackande. Men då barn mobbar varandra tycker Heinemann att vuxenvärlden blundar och låter det ske. Även om beteendet inte helt accepteras, betraktas det som ofrånkomligt och något som offren måste stå ut med. Heinemann hävdar att »mobbing har man inte tagit upp, varken på schemat eller till speciell behandling» och han har inte heller »mött någon het vilja eller något tvingande behov att utrota och motindoktrinera mobbfenomenet som sådant» (Heinemann 1969 s 11). I »samhällets och skolornas normhierarkier» anses »yttringar av sexualitet, uppstudsighet mot auktoritet och brist på respekt för andras egendom» (s 11 f) som allvarligare förseelser än våld mot och förnedring av medmänniskor. Det är denna rådande attityd som Heinemann först och främst vill ändra.

Vilka normer som gäller menar Heinemann beror på »tidsandan, samhällets förmåga till rationellt tänkande och beteendevetenskapernas aktuella ställning» (s 13) och han framhåller att det är hög tid att uppmärksamma och inte längre acceptera våld och mobbing. »Vår tids pedagogik» måste rikta in sig på att motverka mobbningsbeteenden, hävdar Heinemann och kräver att »mobbing, gruppvåld eller liknande och likvärdiga beteenden förs upp som nummer ett på listan av kardinalsnyder och vedervärdigheter» (s 13). Det är hos barnen, »de enda i djupare mening påverkbara», som man måste sätta in fostran och träning till »respekt, kärlek och tolerans för medmänniskan». Högsta prioritet måste ges åt vad Heinemann kallar human fostran: »en fostran eller indoktrinering mot mobbtendenserna och apartheidbeteendena» (s 13).

Närläsningen av Heinemanns text ger ett antal trådar att börja nysta i. I hans begrepps konstruktion kan åtminstone tre aspekter noteras. För det första associerar han mobbningsfenomenet till apartheid, lynchmobbar och pogromer samt till företeelser i det samtida svenska samhället som storstäder och stora skolor. Dessa företeelser var i samtiden omdebatterade och betraktades i högre eller lägre grad som negativa för människans utveckling och välbefinnande. Heinemann vill alltså på flera sätt koppla förståelsen av mobbningsfenomenet till aktuella samhällsproblem. För det andra uppger Heinemann att han hämtat termen, och även delar av begrepps innehållet och förklaringen till fenomenet, i etologin via en bok av Konrad Lorenz. För det tredje hävdar han att samtidens barnuppfostran och utbildning inte reagerar mot mobbing bland barn, något som han anser måste förändras.

Här nöjer jag mig med att konstatera det synkrona sammanhang som anges i den första aspekten ovan för att i stället fokusera på den andra och tredje aspekten i begrepps konstruktionen vilka är av mer diakront slag. Närmast ska jag utveckla den semasiologiska dimensionen som handlar om den tidigare användningen av termen mobbing. Sedan kommer jag att kort ta upp frågan om den näraliggande termen mobb och dess begreppsliga innehåll. Därefter ska vi övergå till den onomasiologiska historien, det vill säga diskutera det begreppsliga innehållets eventuella tidigare uttryck. Där blir Heinemanns uttalade kontrastering mot en rådande uppfattning central.

MOBBING I ETOLOGIN

Mobbing som fenomen bland fåglar har uppmärksammats av ornitologer sedan sekelskiftet 1900. Bland tyskspråkiga användes ursprungligen termerna »hassen» eller »feindhassen», men så småningom har den engelska termen blivit den gängse (Hegelbach 2003). Mobbing innebär att en grupp av en underlägsen art attackerar en individ ur en överlägsen fiendeart i situationer där den hotfulla fågeln var försvagad som till exempel när en nattjagande uggle mötte en flock småfåglar under dagtid. Man antog att mobbingens funktion var att driva bort en fiende från närområdet. Samtidigt hade man iakttagit att fågelungar inte med självklarhet tycktes vara rädda eller fientligt inställda mot artens naturliga fiender. Därför antog man att mobbingen här hade ytterligare en funktion i att lära ungfåglar känna igen vilka de behövde fly undan.

I den populärvetenskapliga bok som Heinemann bygger sitt resonemang på berättar Konrad Lorenz (1967), bland mycket annat, om mobbing. Lorenz huvudsakliga forskningsområde var etologi, läran om djurs beteenden, och i boken tolkar han mobbing inom ramen för sin övergripande teoretiska modell om aggressionens artbevarande funktion. Grundtanken hos Lorenz är att flockdjur, däribland människan, kollektivt behöver dels hämma strider inom gruppen, dels hålla samman flocken och dessutom avgränsa den från utomstående. Aggressionen är vanligen riktad utåt från gruppen mot grupper eller individer inom andra eller den egna arten. Bland såväl djur som människor har ritualer utvecklats som har dessa grundläggande funktioner. Många ritualer har emellertid blivit så etablerade att dess ursprungliga funktion inte längre är lätt att se eller känna igen.

I Lorenz termer är mobbing en instinktmässig aggressiv reaktion i en flock på en enskild fågel, vanligtvis av annan art. Men i bokens svenska översättning används termen mobbing också i ett annat sammanhang och får då en annan betydelse. Lorenz hävdar att människors sociala samspel till stor del består av kulturellt ritualiserade beteendemönster. Att uppföra sig socialt acceptabelt och att vara hövlig och artig har till uppgift att hämma aggressioner och skapa personliga band, menar Lorenz. Om en individ i alltför hög grad avviker från de sociala reglerna, väcks aggression hos gruppens övriga medlemmar och följden blir: »Den avvikande diskrimineras av gruppen, och i primitiva fall, t ex i skolklasser och soldatgrupper, blir han »mobbad» på det grymmaste sätt.» (Lorenz 1967 s 69)

En individ inom arten kan alltså mobbas när han inte följer gruppens sociala regler eller ritualer. Detta beteende kan också iakttas i andra fall: »Den rent instinktiva reaktionen på en fysiskt avvikande individ, exempelvis när en skolklass retar en fet pojke, är helt och hållet beteendemässigt överensstämmande med diskrimineringen av en person som avviker ifråga om de kulturella normerna – exempelvis ett skolbarn som talar en annan dialekt.» (Lorenz 1967 s 98). På detta sätt används termen mobbing i samband med resonemang om mänskligt grupp-beteende. Det görs i den svenska översättningen och i den engelska (Lorenz 1966 s 66), men inte i den tyska originaltexten.¹ Där använder Lorenz termen »ausstiesen», utstötning.

Lorenz använder alltså inte samma term för fågelflockbeteendet och det mänskliga gruppbeteendet i sin originaltext medan det görs i såväl den engelska som den svenska översättningen. I originaltexten framför Lorenz också en språkmässig reflektion när han påpekar att den engelska termen mobbing för fågelflocks-beteendet inte har någon motsvarighet i allmänt tyskt talspråk, men att jägare ofta använder benämningen »hassen» (Lorenz 1974 s 32 f). Denna språkmässiga reflektion finns inte med i den svenska eller engelska översättningen.

Som vi kan inse här blir frågor om val av term särskilt knepiga när vi har att göra med översättningar mellan olika språk, något som i sig kräver en begreppshistorisk medvetenhet och försiktighet (Palonen 2003 s 41). Här får vi konstatera att sammankopplingen mellan mobbing bland fåglar och mänskliga utstötningsbeteenden blir starkare i översättning än i original och vi kan påminna oss om att det är den svenska utgåvan av Lorenz bok som Heinemann inspirerats av (jfr Lagerspetz, Björkqvist, Berts & King 1982 s 45).

Heinemanns mobbningsbegrepp skiljer sig till sitt innehåll från det etologiska. Den aspekt i det etologiska begreppet som innebär att den agerande flocken på något sätt är underlägsen den som angrips försvinner i Heinemanns begreppsformulering, där innebörden är att en grupp barn attackerar en ensam utsatt individ. Dessutom lyfter Heinemann in ett flertal samhällsliga faktorer och kopplar mobbing till samtida samhällsproblem. Att han fått inspiration till valet av term från etologin är emellertid explicit uttalat och delar av förklaringsgrunden anammar han också.

MOBBEN I SOCIALPSYKOLOGIN

I sin artikel använder Heinemann också termen mobb, en term med förekomst och historia i svenskt språkbruk. Ordet hade tidigast använts på 1700-talet i betydelse pöbel, slödder eller den lägre samhällsklassens folk (Svenska akademins ordbok) men dess begreppsliga innehåll utvecklades under decennierna kring sekelskiftet 1900 inom ramen för den socialpsykologiska riktning som kallades masspsykologin. Ett vetenskapligt intresse för mobbens beteende hade uppstått i Frankrike i och med att konservativa teoretiker försökte förstå skeenden och folkmassornas beteenden under franska revolutionen. Det som främst intresserade masspsykologerna var den skillnad i intelligens och moral som de tyckte sig se mellan människor som individer respektive människor som medlemmar i en massa, till exempel en lynchmobb eller en panikslagen folksamling.

Att människor tänker, känner och handlar annorlunda i en grupp än som enskilda förklarades på olika sätt. Le Bon (1912) menade att en särskild kollektivsjäl sprids liksom en smitta i massan eller mobben och skapar ett tillstånd som är intensivt, känslomässigt och irrationellt. Tarde (1890, 1901)² utformade en annan teori som betonar imitationens betydelse. McDougall (1909) förstod massbeteenden som uttryck för människans flockinstinkt. Dessa masspsykologiska teorier rönne emellertid kritik för sina politiska övertoner och alternativa synsätt på kollektivt beteende kom att bli dominerande

inom det sociologiska och socialpsykologiska fältet (King 1994, McClelland 1989, Wermlund 1962).

Distinktionerna mellan begrepp som *massa*, *grupp* och *mobb* rön-te också intresse. McDougall skilde gruppen från massan och hävdade att medan massan var irrationell och primitiv och sänkte individerna till en lägre nivå, kunde en väl organiserad grupp överskrida de ingående individernas begränsningar och därmed skapa ett kollektivt själsliv som lyfte individerna till en högre nivå. I *Encyclopedia of Psychology* (Greenberg 1994), kallas en passiv massa för *publik*, medan en aktiv massa kallas en *mobb*. Mobben i sin tur kategoriseras i *aggressiv mobb* (lynchmobb, upplopp), *flyende mobb* (t ex panikflykt ur ett brinnande hus), en mobb som trängs vid en realisation respektive en *expressiv mobb* vid till exempel sportevenemang eller rockkonserter.

Heinemann betraktar mobbning och lynchmobbar som fenomen av likartat slag. Han gör visserligen ingen explicit koppling mellan sitt mobbningsbegrepp och socialpsykologiska teorier om mobbens beteenden, som han gör till etologin, men den samhälleliga ram han ger till sitt resonemang kopplat till sociala mönster och påverkansprocesser rimmar bättre med ett socialpsykologiskt förklaringsmönster än med det biologiskt präglade etologiska.

Här blir det uppenbart att distinktionen mellan term och begrepps-innehåll inte är så lätt att upprätthålla. Orden och deras innebörder är intimt förknippade och i praktiskt språkbruk både påverkar och förutsätter de varandra. När Heinemann väljer termen mobbing för att beteckna ett gruppfenomen bland barn så blir följden, fastän han uttryckligen uppger att termen hämtats från etologin, att innebörder som förknippades med begreppet och termen mobb också associeras till det nya begreppet.

Liknande svårigheter kommer att bli uppenbara när vi nu övergår till att diskutera den historiska framväxten av eller bakgrunden till innehållet i Heinemanns mobbningsbegrepp. Som just har konstaterats bidrog masspsykologins mobb med innebörder till begreppet. Här vill jag emellertid utveckla den onomasiologiska frågan om vilka termer som användes för att tala om samma eller liknande begrepps-innehåll som det som ligger i Heinemanns mobbningsbegrepp.

ATT SÖKA ETT BEGREPPSINNEHÅLL

Talade man alls om mobbningsfenomenet före Heinemann presenterade termen? Det blir här för mig frågan om att söka ett tal om mobbning innan själva termen användes, det vill säga att söka ett begrepps-innehåll som ungefärligen motsvarar Heinemanns mobbningsbegrepp vid en tid då termen inte fanns till hands. Det jag söker är alltså andra sätt att tala om det som Heinemann kallar mobbing. Som han beskriver mobbning i skolan är det ett fenomen som sker i grupper av barn där gruppen med våld eller någon annan förnedrande handling angriper ett enskilt barn och markerar åtskillnad och utanförskap, det Heinemann kallar *apartheid*. En lite vidare tolkning kan vara att mobbning är en form av barns uteslutning av andra ur grupp-gemenskapen. Det handlar

alltså om sociala relationer och handlingar mellan barn i skolans barngrupper; om skolbarns sociala samspel.

Var kan man då finna tal om detta? Heinemann talar i sin text om mobbning som om det var ett känt fenomen i samtidens beteendevetenskap, skola och samhälle. Med utgångspunkt i detta har jag valt att explorativt söka tal om skolbarns sociala samspel i en speciell typ av litteratur, nämligen i handböcker om barn, uppfostran och skola med råd riktade mot föräldrar och lärare. I dessa medverkade olika beteendevetenskapliga experter, ibland forskare men oftast praktiskt verksamma och erfarna socionomer, psykologer och pedagoger liksom barnläkare och barnpsykiater. I denna litteratur kan man förmodas finna uttryck för rådande uppfattningar och aktuella debattfrågor kring skolbarns sociala samspel.

I urvalet av rådgivningslitteratur har jag innefattat svenskförfattade böcker som riktar sig till föräldrar eller lärare och åtminstone delvis handlar om barn i skolåldern. Jag har avgränsat urvalet tidsmässigt till perioden 1950–68, det vill säga en tid som kan tänkas ha direkt påverkat de uppfattningar som Heinemann hänvisar till men före termen mobbing eller mobbning kom till användning i dessa sammanhang. Bedömningen av vad som räknas in i urvalet har gjorts på grundval av boktitlar i *Svensk bokkatalog* och bibliotekskataloger. Säkerligen kan jag ha missat en eller annan bok som borde ingå men de utvalda arbetena kan ändå förmodas ge den typ av exempel som jag söker.

En samling om sex böcker har på detta sätt utkristalliserat sig. Att döma av antalet utgåvor och nypubliceringar, var vissa synnerligen populära, till exempel *Föräldraboken* (Asklund & Ödman 1963) som utgavs första gången 1963 och därefter i nya upplagor fram till 1982 då den 11:e och sista upplagan utkom. Den första utgåvans undertitel visar dess vidsträckta ambition: »utgiven under medverkan av Sveriges främsta experter i barnuppfostrings- och familjefrågor till alla föräldrars hjälp». Redaktörer var de kända radioprofilerna Lis Asklund och Maj Ödman och nära femtio svenska experter har bidragit med kapitel.

Andra böcker i samlingen hade av allt att döma inte lika stor spridning. År 1964 utkom ett till *Föräldraboken* motsvarande och konkurrerande arbete, *Barnen: Bonniers föräldrahandbok* (Husén, Israel, Marklund & Blume-Westerberg 1964). Också här medverkade ett stort antal svenska experter och redaktörer var Torsten Husén, Mirjam Israel, Sixten Marklund och Gerd Blume-Westerberg. *Barnen* tycks emellertid inte ha blivit någon försäljningssuccé eftersom den aldrig tryckts om. Mer populär tycks barnläkaren Bertil Söderlings (1959) bok *Barnet i skolåldern: Utveckling och personlighetsbildning i senare barndomsår* ha blivit, även den utgiven på Bonniers, då den trycktes om fyra gånger mellan 1959 och 1969. *Social fostran: En handbok för lärare* med Ester Hermansson (1952) som redaktör, som alltså inte riktar sig till föräldrar men till lärare, har tagits med då den i stor utsträckning diskuterar frågan om barns relationer till grupper i skolan. Även Merit Hertzman-Ericson och Inga Sylvanders (1953) korta *Barn är barn* och Gösta Hardings (1967) *De spännande åren: En handbok för föräldrar om utvecklingen under perioden 12–16 år* ingår i kategorin.

I de böcker som jag har undersökt har skolbarns sociala samspel stått i fokus, men jag har inte helt undvikit de resonemang som förs om mindre barns sociala samspel. Däremot har jag uteslutit böcker som helt eller nästan helt riktade sig till föräldrar till barn under skolåldern.³

SKOLBARNS SOCIALA SAMSPEL I RÅDGIVNINGSLITTERATUR

Hur omtalas då skolbarns sociala samspel i rådgivningslitteraturen och förekommer resonemang om något som liknar mobbning? För det första måste man konstatera att barns relationer med andra barn i mycket låg utsträckning behandlas i denna litteratur. I alla böcker nämns i generella ordalag att kamratgruppen blir allt viktigare för barn i skolåldern och upp i tonåren men sällan problematiseras detta förhållande (t ex Hertzman-Ericson & Sylvander 1953). Barnläkaren Bertil Söderling (1959), som i sin bok tar upp många medicinska frågor, nämner familjeliv, skolundervisning och kamratliv som betydelsefulla för barns utveckling men han behandlar och diskuterar endast de två förra.

Undantagsvis finns emellertid författare som tar upp att barn kan ha svårigheter med kamratkontakterna. Den term som ibland används och som kanske mest precist åsyftar ett mobbningsförhållande i Heinemanns mening är *hackkyckling*. Det förekommer även tal om aggressiva barn och om barn som blir tyranniserade av andra barn och vid enstaka tillfällen nämns *översitteri* och *pennalism*. Ibland finner man resonemang kring hur föräldrar och lärare ska agera för att hjälpa barn som har kontaktsvårigheter eller som inte kommer in i skolans gruppbyggnader. Vi ska se lite närmare på hur dessa fenomen beskrivs.

Författarna tycks närma sig området på olika sätt beroende på sin roll som skribent. I läraren Ester Hermanssons (1952) kapitel i *Social fostran* hävdas att lärare bör skaffa sig kunskap om klassens sociala liv och ta som sin uppgift att hjälpa barn att komma in i klassens grupper. Hermansson tar också upp hur arbetsgrupper i klassen lämpligen bör se ut och hur dessa bör skapas. Hon antar således tydligt ett lärarperspektiv.

I *Föräldraboken* (Asklund & Ödman 1963) diskuterar psykologen Inga Sylvander mer ingående lämpliga åtgärder och orsaker till barns »känslomässiga problem och anpassningssvårigheter» (s 286). I en uppräkningslista av problematiska barn typer finns *det blyga barnet*, *hackkycklingen*, *det tjocka barnet*, *det magra barnet*, *det bråkiga barnet*, *retstickan* och *det lata barnet*. Sylvander inser att problemen åtminstone delvis beror på att de utgör avvikelser från rådande kulturella normer, men huvudsakligen betraktar hon problemen som objektivt existerande företeelser. De åtgärder som föreslås blir därför inriktade mot hur man kan komma åt det förmenta problemet – blygheten, över eller undervikten – samtidigt som författaren lyfter fram risken att den vuxne förvärrar problemet genom att uppmärksamma det och försöka påverka barnet.

Även barnpsykologen Åse Gruda Skard och skolpsykiater Elis Regnér i *Social fostran* antar i någon mån ett objektivistiskt synsätt. De fokuserar emellertid mer än Sylvander på barnets känsla av mindervärde och menar att minder-

värdeskänslan, kanske anknuten till utseende eller bristande förmåga på något område, behöver minskas, till exempel genom kompensatoriska åtgärder. Skard uttrycker detta med följande ord:

Barn, som känner att de inte är accepterade av gruppen på grund av att de inte kan klara ett eller annat i lek eller arbete, kan få en övning just i detta och vinna en inre trygghet, så att de inte längre känner sig mindervärdiga på detta område, och därigenom bli godtagna i gruppen och komma in i en helt annan social utveckling än tidigare. Blyga och hämmade barn kan få speciell träning i vissa färdigheter, så att de kan tävla med andra barn på dessa områden och stundom förändras från att ha varit tillbakadragna och eftergivna till att bli livliga och socialt aktiva. (Skard 1952 s 23 f)

Orsaken till ett upplevt utanförskap i en grupp är alltså, enligt Skards resonemang, att barnet inte behärskar något som har betydelse i gruppen. Detta leder till att barnet känner sig mindervärdigt. Om det är själva oförmågan eller mindervärdeskänslan som orsakar utanförskapet är inte helt klart, kanske bidrar båda. Regnér tar avstamp i »den psykologiska felinställning som kallas mindervärdeskänslan» och menar att denna har de flesta upplevt någon gång: »Om vi vill, kan vi utan svårighet i minnet framkalla vår egen barndoms känsla av att vara annorlunda än andra, övergivna, i en farlig och förnedrande undantagsställning, med bävan döljande det lyte, den egenhet, den brist som vi trodde satte oss i särklass.» (Regnér 1952 s 80 f)

Han konstaterar att barn reagerar olika på sådana känslor. En lärare kan »förhindra uppkomsten av mindervärdeskänslor», »mildra den disharmoniska inställningen hos barnet» och försöka »leda hans kompensationsförsök i rätt och lyckosam riktning» genom att ta fasta på elevens positiva sidor och genom att vara en bundsförvant för eleven. Dessa åtgärdsförslag är således helt riktade mot den drabbade eleven. Men Regnér betonar också lärarens roll för klassrumsklimatet och menar att individuella prestationer inte ska betonas alltför starkt och förespråkar grupparbeten och användandet av uppmuntran. »Man har skäl att anta att ett sådant tillvägagångssätt skulle minska det sociala översitteriet både inom barnens och så småningom även inom de vuxnas värld.» (Regnér 1952 s 97 f)

Professorn i pedagogisk psykologi Jan Gästrin (1964b) ser i *Barnen: Bonniers föräldrahandbok* frågan om barns gruppstillhörighet och utanförskap som viktig men påpekar att föräldrar inte kan ingripa i gängbildningen. Istället får denne inrikta sig på att försöka kompensera den unge »utan att prata om det och visa medömkan» (Gästrin 1964b s 262), till exempel genom att umgås mer med den unge och ta med honom eller henne på aktiviteter. Med hänvisning till genomförda sociometriska studier konstaterar han att mellanstadiebarn rangordnar och placerar in varandra i statusmässiga topp- och lågskikt som är svåra att förändra. »De barn som tillhör denna över- eller underklass förblir där år efter år och det är bara barnen i mellanskiktet som åker en smula upp eller ner på skalan.» (Gästrin 1964a s 108) Vidare konstaterar han att: »Kampen för en ställning inom gruppen och kamratflocken är mycket hård.» (Gästrin 1964b s 64)

Också barnpsykiatern Gösta Harding (1967) lyfter i *De spännande åren* fram de problem som kamratgruppens betydelse för ungdomar kan innebära:

Kontakten med kamrater kan vara en hård skola. /.../ Det händer inte sällan att en grupp jämnåriga är mycket strängare domare mot en gruppmedlem som brutit mot gruppens oskrivna stadgar, än vad några vuxna skulle ha varit. Man måste kontrollera att inte pennalism får utveckla sig och man måste t ex genom föräldraföreningar se till att förföljelser mot enskilda elever – sk hackkycklingar – förhindras. (Harding 1967 s 75)

Harding uppmärksammar alltså risken för beteenden liknande det som Heinemann kallar för mobbning, och han anser att föräldrar eller andra vuxna måste agera mot detta. Allra tydligast lyfter de författare som skriver i egenkap av föräldrar fram hur hårt barn kan drabbas av kamraters agerande. Marie Louise Segerstedt påpekar att många barn är rädda i skolan och hävdar att orsaken oftare är kamraterna än själva skolan, undervisningen eller lära- ren.

Barn kan vara oerhört elaka mot varandra, »redo att kasta sig över varje svag kamrat, varje barn med något fel eller lyte», skriver Segerstedt (1952 s 195). En orsak till detta är betygshetsen och den tävlan som råder i skolan. Hon antar det enskilda barnets perspektiv betydligt mer än vad de professionella representanterna gör och beskriver hur »många, många små skolbarn [kämpar] mot skolskräck och rädsla för kamrater, de försöker att bli så lika de andra som möjligt, att inte visa humör inför retsamhet och elakhet, att sitta så stilla att fröken blir nöjd...Att för all del inte bli hackkycklingen.» (Segerstedt 1952 s 195)

Också Margit Wohlin lyfter som föräldrarepresentant fram att barn ofta är rädda »inte bara för lärarna, men också för varandra» och påpekar att det finns »mycket mer fruktan i skolvärlden än man tror» (Wohlin 1952 s 203). Direkt vid skolstarten börjar barnen gruppera sig och bilda små kompisgäng. Detta har en negativ och uteslutande sida: »Som i en centrifug avskiljes utåt kanterna de blyga, de försagda, de klena, de tjocka flickorna, de inåtvända pojkar, de som fryser och tycker att hårda snöbollar är obehagliga». Somliga blir lidande hela skoltiden. »De skrattas ut, de hånas grymt och hjärtlöst. Ja, de kan utsättas för ständiga överfall på hemvägen och miss- handlas ganska våldsamt, så att deras skolgång blir en skräck- och ångest- upplevelse» (Wohlin 1952 s 202). Skolan tar för lätt på detta, tycker Wohlin och menar att det finns en icke ändamålsenlig gängse uppfattning att barnen ska klara upp detta själva.

Sammanfattningsvis kan konstateras att i dessa texter dominerar en fokusering på det enskilda barnet och dess förmågor och egenskaper. Att få vara med i en grupp anses hänga på om barnet kan anpassa sig till gruppens normer. Det är således svårt att finna någon direkt motsvarighet till Heinemanns mobbningsbegrepp vilket innehåller en relationell aspekt och fokuserar på den angripande gruppens beteende mer än på den enskilde drabbade. Termer som används i texterna som *hackkyckling*, barn som blir plågade, förföljda eller tyranniserade täcker inte riktigt det begreppsliga innehållet i mobbning.

Termen *pennalism*, som kan tänkas utgöra en historisk terminologisk motsvarighet, har jag bara funnit på ett enda ställe (Harding 1967 s 75) i denna litteratur. Fastän termen fanns tillgänglig i svenska språket, sedan 1700-talet enligt *Svenska akademins ordbok* (1952), användes den alltså inte allmänt i 1950- och 60-talets uppfostringstexter.

En annan aspekt i Heinemanns resonemang kring mobbning är att han efterlyser en ändrad värdering så att fenomenet mycket starkare uppmärksammas och motarbetas än vad han anser vara fallet i rådande uppfostringsideal. I den rådgivningslitteratur som här undersökts uppmärksammas fenomenet mobbning i Heinemanns mening generellt sett lite, vilket tyder på att fenomenet inte anses särskilt problematiskt. I de fall jag ovan redogjort för, där texterna tar upp mobbningsliknande fenomen, kan vi notera att uppfostringsexperterna förvisso anser tyranniska beteenden oförsvarliga och att det är viktigt att vuxna försöker hjälpa barn in i aktuella grupsammanhang. Den upprördhet som Heinemann uppvisar och anser nödvändig har emellertid en motsvarighet bara hos ett fåtal skribenter, främst hos föräldrarepresentanterna. Det ligger således mycket i Heinemanns beskrivning av ett rådande synsätt som inte särskilt starkt motverkar mobbning.

Samtidigt framträder en påtaglig skillnad mellan Heinemanns (1969) och Sylvanders (1963) bilder av hur accepterade mobbningsbeteenden var. Sylvander hävdar att vuxna vanligen ställer sig på den drabbades sida och skäller på den som utför elakheter. Häri ligger en del av problemet, menar hon: den hjälp som vuxna ger till drabbade barn bidrar lätt till dessa barns problem. Heinemann uppfattar »det allmänna synsättet» på ett helt annat sätt, mer i likhet med Wohlin (1952). Genom att hävda att elakhet mot medmänniskor, såväl bland barn som på samhällsnivå, måste bli totalt otillåtet polemiserar Heinemann mot den uppfattning som Sylvander företräder.

I den rådgivningslitteratur som har undersökts här, finns alltså ett visst tal om sådant som Heinemann snart skulle komma att kalla mobbing. I sin värdering och genom sin fokusering på individen, särskilt den drabbade, skiljer sig samtidigt detta delvis innebördsmässigt från Heinemanns mobbningsbegrepp. Heinemann använde också »den rådande uppfattningen» som en slags polemisk motpol, något som underströk skillnaderna.

BEGREPPSHISTORIA OCH MOTTAGANDE

Som avslutning vill jag nu diskutera vilken betydelse denna begreppshistoria kan ha haft i mottagandet av mobbningsbegreppet. Jag har i analysen utgått från dels termen och dels det begreppsliga innehållet. Termen *mobbing* hämtade Heinemann alltså från Konrad Lorenz etologiska resonemang. Till skillnad från i det tyska språksammanhanget användes termen *mobbing* i svensk översättning både för djurs och för människors beteenden, något som kan ha underlättat den tankemässiga överföring som Heinemann gjorde. Samtidigt förändrade och utvidgade Heinemann begreppet genom att tänka sig en annan maktrelation mellan angripande grupp och offer och genom kopplingarna till samtida samhällsproblem. På det sättet kan också hans begrepp sam-

mankopplas med termen *mobb*. Att termen således inte var helt ny i svenskt språksammanhang kan ha bidragit till att det snabbt kunde anammas.

Även om vi har kunnat se något av det begreppsliga innehållet i de undersökta rådgivningshandböckerna är Heinemanns begrepps innehåll tämligen nytt. Tidigare hade fenomenet sällan uppmärksammats och när det behandlades i litteraturen betonades individens och i synnerhet offrets roll. Emellertid använde Heinemann »rådande uppfattningar» som ett argument för en omvärdering i begreppets normativa dimension och där hade historien således en slags inverkan.

Jag vill emellertid hävda att betydelsen av befintligt tal främst låg på ett annat plan. Den förklaring som Heinemann gett mobbningsbegreppet, att mobbning är ett grupp beteende med biologisk grund som utlöses närmast reflexmässigt i vissa situationer, kom inte att bli bestående utan andra sätt att förstå företeelsen blev snart dominerande. Inte ens i den artikelserie som publicerades i *Dagens Nyheter* med direkt inspiration från Heinemanns apart-heidartikel förstods mobbningsfenomenet på det sätt som Heinemann gjort. Redan i rubriker och ingresser i denna serie kan man se att en dominerande tanke var att mobbningsdrabbade barn är avvikande och olika andra barn: »Barn som överfaller ett olikt barn, en hackkyckling», »Mobbning är när en grupp människor anfaller en ensam människa som är olik dem», »Lika barn mot ett avvikande barn», »Annorlunda barnen klassens slagpåsar» (*Mobbing* 1970 s 3 ff).

Detta blir förståeligt mot bakgrund av talet om skolbarns sociala samspel. Det fanns redan ett sätt att tala där de drabbade individerna stod i centrum: *hackkycklingar*, barn som tyranniserades av andra och som inte fick vara med i kamratgrupperna. Det förefaller sannolikt att det befintliga talet hade inverkan på två sätt. För det första bidrog det till att mobbningsbegreppet fick ett så snabbt genomslag, termen *mobbing* tycktes sätta ord på något som många kände till. Man kan tänka sig att termen fungerade som en samlingsbeteckning på ett antal var för sig uppmärksammade fenomen som varit omtalade på olika sätt – *hackkycklingar*, *retstickor*, *tyrannisering*, *pennalism*, *att stå utanför*, *mindervärdeskänsla*, *översitteri* – och som nu med termen *mobbing* gavs en slags gemensam kategoribeteckning (jfr Thelander & Lundgren 1989).

För det andra bidrog det befintliga talet till att Heinemanns begrepps innehåll inte anammades som han formulerat det. Heinemann fokuserade gruppens handling och inte den individuella mobbaren eller mobboffret. Han hävdade att även om offret vanligen var avvikande på något sätt var det inte den specifika avvikelser som orsakade mobbningen utan uppladdad aggression i grupper, vilken i sin tur främjats av det moderna samhällets storstadsmiljöer. Heinemanns begrepp utgick således med sin fokusering på en grupps reflexbaserade beteende från en påtagligt annorlunda förklaringsgrund än vad talet om hackkycklingar eller översitteri gjort.

Heinemanns tolkning av mobbningsfenomenet fick även uttryckligen mot-hugg. I maj 1970, knappt ett halvår efter att Heinemanns begreppsintroducerande artikel publicerats, hade årsmötet för Svenska föreningen för psykisk hälsovård, SFPH, mobbning som tema, något som i sig visar hur snabbt

begreppet fått fäste i allmänt medvetande. Vid mötet talade Ingvar Johannesson, professor i pedagogik som själv hade studerat skolklassens socialpsykologi (Johannesson 1954, 1962), med utgångspunkt i Heinemanns artikel (Pall 1970). Johannesson lyfter fram några punkter där han själv har en avvikande uppfattning.

Mobbning är inte ett naturligt och artspecifikt beteende utan ett inlärt handlingsmönster, hävdar Johannesson: »Barnen får sina attityder genom att härma föräldrar, äldre syskon och kamrater.» (Pall 1970 s 182) Med hänvisning till sociometriskt genomförda studier av barn i grupp kategoriserar Johannesson de som står utanför i två grupper, en med isolerade och ensamma barn som fryses ut av kamraterna och en med barn som själva ofta är aggressiva eller på annat sätt ådrar sig andra barns aggressioner. Vad det gäller orsaker till mobbning tycker Johannesson att Heinemanns förklaringar om den aggressiva instinkten och det urbaniserade samhället är alltför ensidiga. I stället tror han att en mängd faktorer samverkar, både situationella och individuella.

Här har vi således ett exempel på hur Heinemanns modell uttryckligen avvisas. Även psykologen Dan Olweus, som snart blev en tongivande forskare om mobbning, tar andra utgångspunkter än Heinemann då han i sin första vetenskapliga studie (Olweus 1973) tolkade mobbning i termer av en kombination av individer med speciella personlighetsfaktorer. Redan i titeln på hans bok *Hackkycklingar och översittare: forskning om skolmobbning* syns att Olweus gärna vill använda de äldre termerna och i boken hävdar Olweus att den kollektiva aspekten i Heinemanns mobbningsbegrepp riskerar att över-skugga de aktiva handlingarna hos de enskilda inblandade individerna (Olweus 1973 s 14). Med denna bok grundlades en forskningsinriktning kring mobbningsproblematik i skolan som innebar att individualistiska perspektiv under många år var helt dominerande (Munthe 1989 s 77; Eriksson m fl 2002).

Även om Heinemanns förståelse och formulering av mobbningsfenomenet således snart kritiserades och utmanades, var hans betydelse ovedersäglig i och med att han med sin begreppsläggning riktade sökarljuset mot mobbningsfenomenet. Såg han detta själv? Som statsvetaren och begreppshistorikern Kari Palonen (2003 s 42) påpekat, är det inte alltid som en aktör i ett språkbrukssammanhang är medveten om sin innovativa roll. Att Heinemann introducerar mobbningsbegreppet mer som en bisak i sin artikel om apartheid tyder på att han inte själv såg begreppet som nydanande eller åtminstone inte insåg vidden av dess betydelse.

Detta är förstås inget märkligt eftersom betydelsen av innovationer, begreppsliga såväl som vetenskapliga eller andra, vanligen bestäms och bedöms på grundval av deras senare användning och spridning. I och med mobbningsbegreppets snabba spridning och den stora mediala uppmärksamheten torde det dock snabbt ha stått klart för Heinemann vilken potential som låg i hans begrepp. Han utvecklade också sina idéer i en bok om ämnet som publicerades 1972.

Det är förstås mycket som bidrar till att ett nytt politiskt, socialt eller pedagogiskt begrepp får fäste i ett samhälleligt sammanhang. Begreppets historia

kan utgöra en del. I denna artikel om mobbningsbegreppet har jag lyft fram några begreppshistoriska aspekter och visat hur mobbning både som term och begreppsinnehåll hade en förhistoria. När man vill förstå hur och varför mobbningsbegreppet uppstod och anammades vill jag hävda att denna begreppshistoria är väsentlig.

NOTER

Denna artikel har tillkommit inom ramen för min forskarassistentbefattning som finansieras av Vetenskapsrådets utbildningsvetenskapliga kommitté.

1. Den tyska originalutgåvan finns inte tillgänglig på något svenskt forskningsbibliotek och den äldsta tillgängliga utgåvan från 1965 är något förkortad. Bland annat saknas just de resonemang och exempel om mänskliga gruppers utstötning av personer som avviker från de sociala reglerna. Genom Libris kan man emellertid finna en »ungekürzte Ausgabe» som gavs ut 1974 och det är den som jag använt här.

2. I Wermlund (1962 s 35–37).

3. Den mycket populära *Sunt förnuft i barnavård och barnuppfostran: från födelsen till brytningsåren* av barnläkaren Benjamin Spock (1959) har hamnat utanför kategorin, dels därför att det är en översatt amerikansk bok och dels därför att den, trots titeln, till övervägande del handlar om små barn. Dess popularitet, med utgivning på svenska i tio delvis omarbetade upplagor från 1950 till 1980, gör emellertid att det hade varit önskvärt att ha med den i ett urval. I jämförelse med de svenska författarnas arbeten som har medtagits innehåller dock inte Spocks bok några radikalt annorlunda resonemang om mobbningsfenomen.

LITTERATUR

- Agevall, O. 2007: Mobbning, interaktion och meningsproduktion: Lokala kulturer, individuella trakasserier och kategoriell utslutning. I M. Carleheden, R. Lidskog & C. Roman (red): *Social interaktion: förutsättningar och former*. Malmö: Liber.
- Asklund, L. & Ödman, M. (red) 1963: *Föräldraboken: utgiven under medverkan av Sveriges främsta experter i barnuppfostrings- och familjefrågor till alla föräldrars hjälp*. Malmö: Bernces förlag.
- Björk, H. 2000: Till frågan om folkhemmets rötter: En språklig historia. I *Lychnos: Årsbok för idé- och lärdomshistoria 2000*. Uppsala: Lärdomshistoriska samfundet.
- Eriksson B., Lindberg, O., Flygare, E. & Daneback, K. 2002: *Skolan – en arena för mobbning: en forskningsöversikt och diskussion kring mobbning i skolan*. Stockholm: Skolverket.
- Farr, J. 2004: Social capital: A conceptual history. *Political Theory*, 32(1), 6–33.
- Greenberg, M.S. 1994: Mob psychology. I *Encyclopedia of Psychology, vol 2*. New York: John Wiley & Sons.
- Gästrin, J. 1964a: Skolåldern. I T. Husén, M. Israel, S. Marklund & G. Blume-Westerberg (red): *Barnen: Bonniers föräldrahandbok*. Stockholm: Albert Bonniers förlag.
- Gästrin, J. 1964b: Jaget, gänget och hemmet. I T. Husén, M. Israel, S. Marklund & G. Blume-Westerberg (red): *Barnen: Bonniers föräldrahandbok*. Stockholm: Albert Bonniers förlag.
- Hampsher-Monk, I., Tilmans, K. & van Vree, F. 1998: *History of concepts: Comparative perspectives*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

- Harding, G. 1967: *De spännande åren: en handbok för föräldrar om utvecklingen under perioden 12–16 år*. Stockholm: Verbum/Studiebokförlaget.
- Hegelbach, J. 2003: Mobbing – ein Begriff des 20. Jahrhunderts. *Der Ornithologische Beobachter*, 100(1), 9–15.
- Heinemann, P.P. 1969: Apartheid. *Liberal debatt*, 22(2), 3–14.
- Heinemann, P.P. 1972: *Mobbning: Gruppvåld bland barn och vuxna*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Hellberg, S. 2003: Ordet begrepp. I B. Lindberg (red): *Trygghet och äventyr. Om begreppshistoria*. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.
- Hermansson, E. (red) 1952: *Social fostran: En handbok för lärare*. Stockholm: Bonniers.
- Hermansson, E. 1952: Gemenskaplivets utveckling under skolarbetet. I E. Hermansson (red): *Social fostran: En handbok för lärare*. Stockholm: Bonniers.
- Hertzman-Ericson, M. & Sylvander, I. 1953: *Barn är barn*. Stockholm: LT:s förlag.
- Husén, T., Israel, M., Marklund, S. & Blume-Westerberg, G. (red) 1964: *Barnen: Bonniers föräldrahandbok*. Stockholm: Albert Bonniers förlag.
- Johannesson, I. 1954: *Studier av sociala relationer mellan barn i folkskoleklasser*. Lund: Gleerup.
- Johannesson, I. 1962: *Skolklassen som samhälle*. Lund: Gleerups.
- King, E.G. 1994: Crowd psychology. I *Encyclopedia of human behavior, vol 2*. San Diego & London: Academic Press.
- Koselleck, R. 2002: *The practice of conceptual history: Timing History, Spacing Concepts*. Stanford: Stanford University Press.
- Lagerspetz, K.M., Björkqvist, K., Berts, M. & King, E. 1982: Group aggression among school children in three schools. *Scandinavian Journal of Psychology*, 23, 45–52.
- Le Bon, G. 1912: *Massans psykologi*. Stockholm: Bonnier.
- Lindberg, B. (red) 2003: *Trygghet och äventyr. Om begreppshistoria*. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.
- Lindberg, B. 2003: Introduktion. I B. Lindberg (red): *Trygghet och äventyr. Om begreppshistoria*. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.
- Lorentz, K. 1966: *On aggression*. London: Methuen & Co ltd.
- Lorentz, K. 1967: *Aggression: Dess bakgrund och natur*. Stockholm: Norstedts.
- Lorentz, K. 1974: *Das Sogenannte Böse. Zur Naturgeschichte der Aggression*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- McClelland, J.S. 1989: *The crowd and the mob. From Plato to Canetti*. London: Unwin Hyman.
- McDougall, W. 1909: *An introduction to social psychology*. London: Methuen.
- Mobbing. En artikelserie om gruppvåld mot avvikande barn*, 1970: Stockholm: Dagens Nyheter.
- Munthe, E. 1989: Bullying in Scandinavia. I E. Roland och E. Munthe (red): *Bullying: An international perspective*. London: David Fulton Publishers.
- Olweus, D. 1973: *Hackkycklingar och översittare: Forskning om skolmobbing*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Pall, A. 1970: Mobbing. *Psykisk hälsa*, 11(2), 181–190.
- Palonen, K. 2003: Den begreppshistoriska Verfremdungseffekten. I B. Lindberg (red): *Trygghet och äventyr. Om begreppshistoria*. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.
- Panelius, O. & Steinby, T. 1970: *Svenska modeord*. Lund: Gleerup.
- Persson, M. 2003: Begreppshistoria och idéhistoria. I B. Lindberg (red): *Trygghet och äventyr. Om begreppshistoria*. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.

- Regné, E. 1952: Läraren och barnets nervhälsa. I E. Hermansson (red): *Social fostran: En handbok för lärare*. Stockholm: Bonniers.
- Richter, M. 1995: *The history of political and social concepts*. New York: Oxford University Press.
- Segerstedt, M.L. 1952: Skola utan fruktan. I E. Hermansson (red): *Social fostran: En handbok för lärare*. Stockholm: Bonniers.
- Skard, Å.G. 1952: Social utveckling och personlighetsdanning. I E. Hermansson (red): *Social fostran: En handbok för lärare*. Stockholm: Bonniers.
- Spock, B. (1959): *Sunt förnuft i barnavård och barnuppfostran: från födelsen till brytningsåren*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Skinner, Q. 1969: Meaning and understanding in the history of ideas. *History and Theory*, 8, 3–53.
- Skinner, Q. 1978: *Foundations of modern political thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Smith, P. K., Morita, Y., Junger-Tas, J., Olweus, D., Catalano, R. & Slee, P. (eds) 1999: *The nature of school bullying: A cross-national perspective*. London: Routledge.
- Svenska akademiens ordbok*, XIX. Lund: Svenska akademien.
- Sylvander, I. 1963: Vanliga barn och ovanliga. I L. Asklund & M. Ödman (red): *Föräldraboken: utgiven under medverkan av Sveriges främsta experter i barnuppfostrings- och familjefrågor till alla föräldrars hjälp*. Malmö: Bernces förlag.
- Söderling, B. 1959: *Barnet i skolåldern: utveckling och personlighetsbildning i senare barndomsår*. Stockholm: Bonniers.
- Tarde, G. 1890: *Les lois de l'imitation: Étude sociologique*. Paris: F. Alcan.
- Tarde, G. 1901: *L'opinion et la foule*. Paris: F. Alcan.
- Thelander, J. & Lundgren, L.J. 1989: *Nedräkning pågår. Hur upptäcks miljöproblemet? Vad händer sen?* Stockholm: Naturvårdsverket.
- Wermlund, S. 1962: *Människan som samhällsvarelse. Inledning till socialpsykologien*. Lund: CWK Gleerups.
- Wohlin, M. 1952: Fostran till gemenskap. I E. Hermansson (red): *Social fostran: En handbok för lärare*. Stockholm: Bonniers.